
Od przeszłości do teraźniejszości

Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego

1945–2015

Jarosław Pawlik, Małgorzata Roszkowska**

Muzykologiczny zbiór Philippa Spitty: niezwykła historia pewnej kolekcji

Abstract: The Extraordinary History of The Musicological Collection of Philipp Spitta

The article presents the most important information on Philipp Spitta as well as the extraordinary history of his private musicological collection located in The Special Collection Department.

Philipp Spitta (1841–1894) was a German musicologist, a friend of Schumann and Brahms, a prominent expert on the life, and music of Johann Sebastian Bach and the famous author of his monography. During his life Ph. Spitta collected monuscripts, printed music and books from the XVI century.

During World War II, the collection, containing about 4000 works, was scattered. One part found its place in the Library of the Universität der Künste in Berlin, another one – in the The Library of Łódź University.

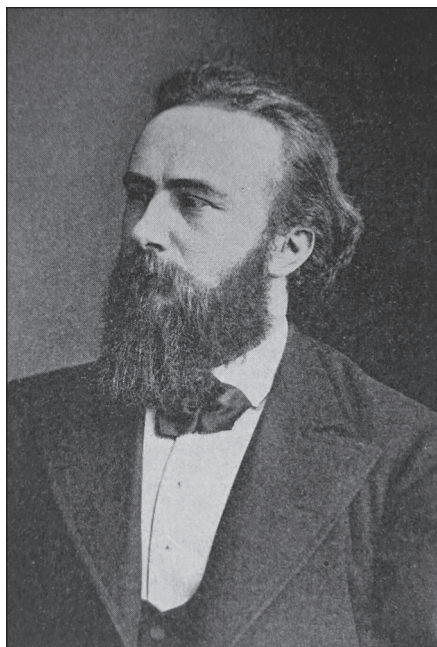
In this article, various problems concerning the discovery, the arrangement, and the presentation of this collection in the Library, are described. The cooperation with the German side is also mentioned, as a result of which appeared the combined catalogue covering the whole collection.

Biblioteka Uniwersytetu Łódzkiego (BUŁ) w swoich bogatych zbiorach posiada wiele cennych i ciekawych kolekcji. Jedną z nich jest prywatna biblioteka muzykologiczna Philippa Spitty, której część znajduje się w sekcjach Muzykaliów i Starych Druków oraz w magazynie ogólnym.

Julius August Philipp Spitta (1841–1894) to niemiecki teolog, filolog klasyczny i muzykolog, przyjaciel Roberta Schumanna i Johanna Brahmsa, wybitny znawca życia i twórczości Jana Sebastiana Bacha, autor słynnej jego monografii. Przez wiele lat był profesorem historii muzyki oraz dyrektorem administracyjnym Królewskiej Akademii Sztuki w Berlinie (Königliche Akademie der Künste – późniejszej Hochschule für Musik). Tam, po jego nagłej śmierci, trafiła znaczna część gromadzone-

* Jarosław Pawlik, mgr Małgorzata Roszkowska, Oddział Zbiorów Specjalnych BUŁ.

go systematycznie przez niego zbioru cennych i rzadkich dzieł, liczącego ponad 4000 woluminów, w tym rękopisy, druki muzyczne oraz książki z okresu od XVI do XIX w. (ryc. 1).

Ryc. 1. Philipp Spitta (1841–1894). Źródło: *Die Musik in Geschichte und Gegenwart*
Zbiory BUŁ. Foto: J. Pawlik

Podczas II wojny światowej kolekcja Spitty uległa rozproszeniu. Jedna część znajduje się w Bibliotece Uniwersytetu Sztuki w Berlinie (Bibliothek der Universität der Künste Berlin) – prawnej następczyni Königliche Akademie der Künste, druga jest w posiadaniu Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego, w której znalazła się wraz z organizowanym od podstaw księgozbiorem nowopowstałej księżnicy.

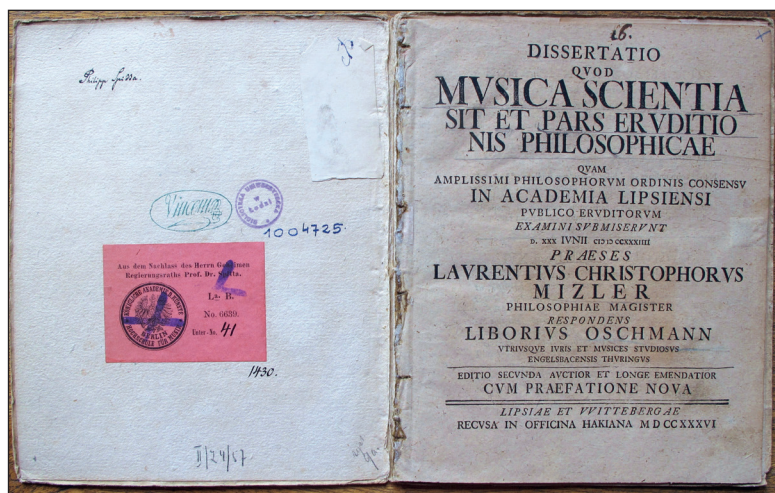
Warto zauważyć, że los wielu innych zbiorów muzycznych ewakuowanych ze względów bezpieczeństwa z bibliotek niemieckich, do dziś pozostaje nieznany. Natomiast kolekcja Spitty stanowi idealny przykład zbioru, którego powojenne dzieje szczęśliwie udało się ustalić.

W roku 1943, w obawie przed bombardowaniem Berlina przez aliantów, personel biblioteki Hochschule für Musik spakował najcenniejsze materiały w drewniane skrzynie, które następnie przetransportowano i złożono w miejscach, które uznano za bezpieczne. Większa część zbiorów biblioteki została wysłana do pobliskiego bunkra i po wojnie wróciła na swoje dawne miejsce. Partię dokumentów, której zawartości niestety

nie można określić, tymczasowo przewieziono do zamku Charlottenburg w Berlinie, gdzie uległy zniszczeniu podczas bombardowania. Kolejną, znaczną grupę materiałów zabezpieczono w kilkudziesięciu skrzyniach i wywieziono na wschodnie tereny ówczesnej Rzeszy, uważane przez Niemców za względnie bezpieczne, pozostające poza zasięgiem nalotów. Nigdy nie powróciły do berlińskiej biblioteki i przez wiele lat nie było wiadomo, co się z nimi stało. Pośpiech podczas ewakuacji zbiorów spowodował duże zamieszanie w dokumentacji dotyczącej zawartości poszczególnych skrzyń oraz miejsca ich docelowego składowania. Dlatego po wojnie stronie niemieckiej trudno było ustalić, gdzie trafiły poszczególne zasoby biblioteki. Dodatkowo sytuację tę skomplikowała zmiana granic w wyniku ustaleń konferencji jałtańskiej, skutkiem czego Niemcy utracili dostęp do ukrytych przez siebie zbiorów bibliotecznych.

Biblioteka Uniwersytecka w Łodzi od chwili powstania w 1945 r. gromadziła zbiory muzyczne, których podwaliną stały się księgozbiory opuszczone, poklasztorne, podworskie, kolekcje prywatne oraz porzucane w popłochu zbiory poniemieckie. Wśród nich znalazły się książki z bibliotek niemieckich ewakuowane w czasie II wojny światowej na tereny Śląska i Pomorza. Akcję „zbierania książek” i sprowadzania powstałych w jej wyniku tzw. zasobów zabezpieczonych z terenów zachodnich rozpoczęto 18 czerwca 1945 r., po uzyskaniu odpowiedniego zezwolenia Ministerstwa Oświaty w porozumieniu z Ministerstwem Ziem Odzyskanych. Przeprowadzał ją pierwszy personel BUŁ wspomagany przez studentów oraz robotników niemieckich. Wtedy to, z pałacu w Biedrzychowicach (niem. Friedersdorf) k. Lubania na Dolnym Śląsku, został sprowadzony do Łodzi pokaźny i niezwykle cenny zespół druków muzycznych pochodzący właśnie z berlińskiej biblioteki Hochschule für Musik. Wśród nich znalazł się zbiór Spitty, ale wówczas bibliotekarze BUŁ nie wiedzieli jeszcze, że niektóre dzieła pochodzą z jednej kolekcji.

Kiedy w 1956 r. w obrębie Oddziału Opracowania Zbiorów powołano do życia Referat Muzykaliów, rozpoczęto dorywczo opracowywanie nut. Zadania tego podjęły się ówczesna dyrektor Biblioteki Helena Więckowska oraz Maria Stromengerowa. Po pewnym czasie, w opracowywanych dokumentach zauważono wielokrotnie występujące jednakowe znaki proveniencji: pieczęcie biblioteczne, sporządzone czarnym tuszem autografy Philippa Spitty (własnoręczny podpis i naniesione przez niego sygnatury), a także przyklejone na wewnętrznych stronach okładek większości woluminów niewielkie różowe kartki z wydrukowanym napisem „Aus dem Nachlass des Herrn Geheimen Regierungsraths Prof. Dr. Spitta” (ze spuścizny tajnego radcy rządowego prof. dr. Spitty) (ryc. 2).

Ryc. 2. Znaki proveniencyjne kolekcji Spitty. Foto: J. Pawlik

288

Na marginesach nielicznych egzemplarzy widnieją odręczne adnotacje uczonego, a między stronami odnajdywano luźne kartki z jego notatkami. Od tego momentu zaczęło się celowe wyodrębnianie charakterystycznych egzemplarzy tworzących kolekcję.

W obawie przed przejściem tych wartościowych dokumentów przez Instytut Muzykologii Uniwersytetu Warszawskiego założony i prowadzony przez prof. Zofię Lisę, z polecenia dyr. Heleny Więckowskiej, ekslibrisami BUŁ zaklejano znaki proveniencyjne niemieckiej biblioteki (wspomniane wcześniej różowe kartki). Wówczas dość powszechną praktyką pozyskiwania wyjątkowo cennych zbiorów, szczególnie poniemieckich, przez prężnie rozwijający się Instytut Muzykologii – było przejmowanie ich z innych polskich bibliotek.

W dniu 1 stycznia 1964 r. kierownictwo Sekcji Muzykaliów (istniejącej w strukturach organizacyjnych Oddziału Zbiorów Specjalnych od roku 1958) objęła adiunkt bibliotekoznawstwa Krystyna Bielska. Po przeprowadzeniu dokładnej inwentaryzacji oraz zgromadzeniu niezbędnego warsztatu informacyjno-bibliotecznego przystąpiła do trwającego blisko półtora roku katalogowania kolekcji.

W tamtym czasie żadna z łódzkich uczelni artystycznych ani innych instytucji kultury nie dysponowała odpowiednio dużym zasobem dzieł muzycznych. Zaistniała więc potrzeba zorganizowania w Łodzi księgozbioru muzycznego dostępnego wszystkim zainteresowanym. W 1968 r. w Bibliotece Uniwersyteckiej otwarto dla czytelników Sekcję Muzykaliów. Jej zbiory stały się dostępne publicznie i od początku cieszyły się olbrzymim powodzeniem.

W latach 1975–1984 zostały opublikowane trzy katalogi wydawnictw muzycznych i librett operowych z zasobów BUŁ opracowane przez Krystynę Bielską i Jerzego Andrzejewskiego. Analiza ich zawartości mogła nasunąć środowisku muzykologów przypuszczenie, że w łódzkiej Bibliotece znajdują się bogate zbiory poniemieckie. Prawdopodobnie katalogi te stały się też pierwotnym źródłem informacji o miejscu przechowywania kolekcji Spitty. Wtedy do Sekcji zaczęły napływać liczne zapytania krajowe i zagraniczne. Ciekawym przykładem zwiększonego zainteresowania tymi zbiorami była wizyta kanadyjskiego muzykologa, poszukującego librett operowych włoskiego poety Pietra Metastasia. Informację o posiadaniu przez naszą Bibliotekę kompletu tych librett uzyskał w mediolańskiej La Scali, gdzie znajdował się egzemplarz wyżej wspomnianego katalogu.

W latach 70. i 80. XX w. Krystyna Bielska wielokrotnie uczestniczyła w konferencjach muzykologicznych i bibliotekarskich, na których wygłaszała referaty dotyczące zbiorów muzycznych. 20 października 1988 r. podczas pobytu na University of Western Ontario, Faculty of Music w London (Kanada) wystąpiła z odczytem pt. *Zbiory muzyczne w bibliotekach polskich oraz kolekcja Philippa Spitty w zbiorach muzycznych BUŁ*. Odbił się on szerokim echem i wzbudził dużą ciekawość środowiska muzycznego.

Wizyta w BUŁ, jeszcze tego samego roku, kolejnego wybitnego uczonego Christopha Wolffa – profesora muzykologii z Harvardu, który uzyskał wiarygodną informację o lokalizacji w Łodzi dużych zbiorów z kolekcji Spitty, potwierdza wielkie zainteresowanie tymi zasobami. Ch. Wolff, już w latach 60., kiedy studiował w berlińskiej Hochschule für Musik, rozpoczął pracę naukowo-badawczą nad spuścizną Philippa Spitty. Jest on również autorem biogramu zamieszczonego w *The New Grove Dictionary of Music and Musicians*. Podczas pobytu w Bibliotece UŁ miał możliwość wnikliwego zapoznania się z materiałami tu zgromadzonymi. Rezultatem tych badań była publikacja artykułu pt. *From Berlin to Łódź. The Spitta Collection Resurfaces*, która ukazała się na łamach specjalistycznego czasopisma „Notes” w 1989 r. Artykuł wywołał ogromne zainteresowanie międzynarodowego środowiska muzykologicznego. Znacznie zwiększyła się liczba kierowanych do Sekcji Muzykaliów zapytań, zwłaszcza z niemieckiego obszaru językowego.

Wówczas z naszą Biblioteką skontaktowali się pracownicy berlińskiego Uniwersytetu Sztuki, posiadacza pozostałej części kolekcji Spitty. W 2001 r., na zaproszenie dyrekcji BUŁ, przyjechali do Łodzi na naukowy rekonesans niemieccy muzykolodzy prof. dr Wolfgang Dinglinger i dr hab. Wolfgang Rathert. Przywieźli ze sobą *Bücher-Verzeichnis (Spis książek)*, czyli katalog akcesyjny założony w 1863 r. przez samego Spittę i prowadzony przez niego aż do śmierci, obejmujący 3754 tytuły. Dla potrzeb gości zrobiono mikrofilmy najciekawszych pozycji z kolekcji. Następnie,

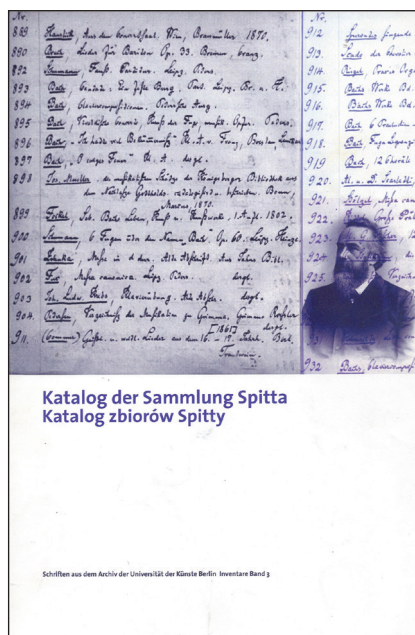
w październiku 2002 r., w wyniku rozmów prowadzonych między Uniwersytetem Łódzkim a Uniwersytetem Sztuki w Berlinie, podpisano umowę w sprawie wspólnego udostępniania i rekonstrukcji całego zbioru. Projekt sfinansowany przez Fundację Muzyczną Ernsta von Siemens'a polegał na stworzeniu jednej internetowej bazy danych łączącej opisy bibliograficzne obu części zbioru Spitty – z Łodzi i z Berlina. Wykonawcami ze strony niemieckiej byli Peter Sühling, a ze strony polskiej – mgr Krystyna Bielska pod kierunkiem dr. Jerzego Andrzejewskiego.

W roku 2003 odbyły się dwa naukowo-robocze spotkania ze stroną niemiecką, podczas których personel BUŁ porównał *Spis ksiązek* Spitty z katalogami kartkowymi Sekcji Muzykaliów i Sekcji Starych Druków oraz z Katalogiem Głównym (kartkowym i komputerowym). Przejrzano blisko 12 tys. jednostek celem weryfikacji egzemplarzy należących do kolekcji Spitty. Z wielkim zaskoczeniem i zadowoleniem niemieccy goście przyjęli fakt, że ślady berlińskiego pochodzenia nie zostały usunięte z ksiązek przechowywanych w Łodzi. Zachowały się one w lepszym lub gorszym stanie pomimo tego, iż niejednokrotnie na stare znaki proveniencyjne naklejane były nowe. Pracownicy Sekcji Muzykaliów przystąpili do niezwykle żmudnego, wymagającego cierpliwości i precyzji zadania, jakim było ich odsłanianie. Dzięki temu udało się ustalić dawne sygnatury, a zwłaszcza pierwotne numery ze spisu Spitty (ryc. 3).

Ryc. 3. Odsłonięte znaki własnościowe. Foto: J. Pawlik

Przedsięwzięcie zakończyło się utworzeniem zintegrowanego katalogu w wersji elektronicznej, obejmującego całość kolekcji Philippa Spitty¹. Uroczysta promocja drukowanej wersji dwujęzycznego, niemiecko-polskiego katalogu miała miejsce w Berlinie 10 listopada 2005 r. Wzięli w niej udział zaproszeni przez stronę niemiecką dyrektor BUŁ Jan Janiak i współautorka Krystyna Bielska (ryc. 4).

Ryc. 4. Drukowana wersja Katalogu zbioru Spitty. Foto: J. Pawlik

Katalog der Sammlung Spitta (*Katalog zbiorów Spitty*) rejestruje 4315 jednostek, z czego 417 jest w posiadaniu BUŁ. Łódzka część uważana jest za najbardziej wartościową z podzielonej kolekcji. Znajdują się tu cenne rękopisy, tabulatury, druki muzyczne, libretta operowe oraz rzadkie piśmiennictwo muzyczne. Najliczniejszy zespół tego zbioru tworzą, sukcesywnie uzupełniane przez niemiecką bibliotekę po śmierci Spitty, kompletne edycje dzieł J. S. Bacha, wyd. w latach 1851–1926 (sygn. M 4292), W. A. Mozarta, wyd. w latach 1877–1886 (sygn. M 6003), G. P. Palestriny, wyd. w latach 1862–1907 (sygn. M 4573) i H. Schütza, wyd. w latach 1885–1927 (sygn. M 4572) (ryc. 5).

¹ [Dostęp: 17.09.2014], http://primo.kobv.de/primo_library/libweb/action/dlSearch.do?institution=UDK&vid=UDK&onCampus=false&group=GUEST&bulkSize=10&fn=search&dym=true&highlight=true&lang=ger&displayField=creator&query=scope,contains,udk_spitta.

Ryc. 5. Kompletna edycja dzieł W.A. Mozarta. Foto: J. Pawlik

292

Ważną grupę stanowią też pierwodruki i wczesne wydania utworów m.in.: Sperontesa *Singende Muse an der Pleisse...*, 1742 (sygn. 1022023) (ryc. 6), C.H. Grauna *Te Deum laudamus*, 1757 (sygn. M 35000/9), C.P.E. Bacha *Sechs Sonaten fürs Clavier mit veränderten Reprisen...*, 1760 (sygn. M 6989), J.S. Bacha *Vierstimmige Choralgesänge*, 1784–87 (sygn. M 2989). Spośród kolekcji rękopisów wyróżniają się: [*Lauten-Tabulatur*] pergaminowy palimpsest z początku XVI w. (sygn. M 6983) (ryc. 8), [*Klavierstücke in deutscher Orgeltabulatur*], 1692 (sygn. M 3780), *II Suites pour le Clavessin* J.S. Bacha – kopia wykonana przez J.N. Forkela, jednego z pierwszych entuzjastów twórczości Bacha (sygn. M 34998/3) oraz *Der Geist hilft unser...* J.S. Bacha – kopia organowego głosu motetu, co ciekawe, sporządzona przez samego Philippa Spittę (sygn. M 35000/6) (ryc. 7).

Na szczególną uwagę zasługują również pozycje z zakresu ogólnie pojętej literatury muzycznej oraz innych obszarów wiedzy: *La Bible, qui est toute la sainte esriture de vieil & du nouveau testament autrement l'ancienne & la nouvelle alliance*, 1605 (sygn. 1006450), G. Buchanan *Paraphrasin psal-morum collectanea*, 1619 (sygn. 1015196), *Gesangbuch christlicher Psalmen und Kirchenlieder*, 1625 (sygn. 1006269), L.Ch. Mizler von Kolof *Dissertatio quod musica scentia sit et pars eruditionis philosophicae...*, 1736 (sygn. 1004725), J.N. Forkel *Musikalisch-kritische Bibliothek*, 1778 (sygn. 1005637).

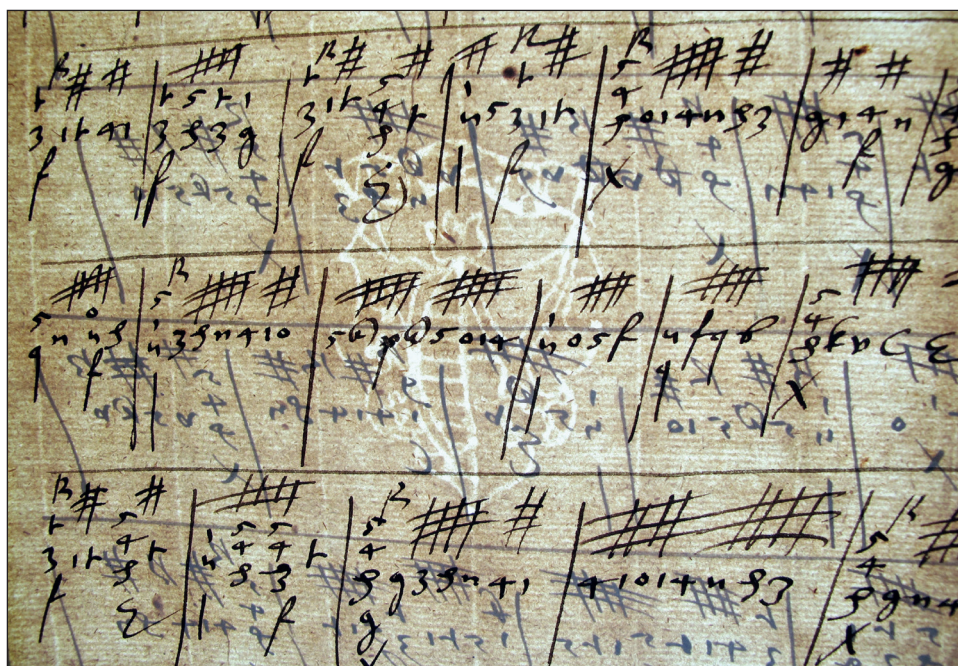
Prof. Christoph Wolff, we wspomnianym wcześniej artykule, podkreśla wyjątkową otwartość i gotowość do współpracy ze strony pracowników BUŁ w udostępnianiu bogatych, poniemieckich zbiorów do celów naukowych. Zauważa, że świat nauki ma wielki dług wobec polskich

Ryc. 6. Sperontes, Singende Muse an der Pleisse..., 1742. Foto: J. Pawlik

Ryc. 7. Kopia motetu J.S. Bacha sporządzona przez Spitę. Foto: J. Pawlik

Ryc. 8. [Lauten-Tabulatur] pergaminowy palimpsest z początku XVI w. Foto: J. Pawlik

bibliotek za ich uratowanie i sprawowanie nad nimi opieki. Przez długie lata klimat polityczny nie sprzyjał, a czasem wręcz uniemożliwiał badaczom dotarcie do tych zasobów. Tym bardziej, rozpowszechnienie łódzkich zbiorów w świecie poprzez opisanie ich w publikowanych katalogach jest przykładem postępowania zasługującego na szczególną pochwałę. Bibliotekarze z BUŁ zawsze szczegółowo odpowiadali na wszystkie napływające zapytania oraz wysyłali potrzebne kserokopie i mikrofilmy. Materiały w postaci zmikrofilmowanego zbioru Spitty trafiły m.in. do USA. W ostatnich latach, przy okazji digitalizacji najcenniejszych druków muzycznych, udało się zeskanować 157 wol. nut z wyżej wspomnianego zbioru i zamieścić w Bibliotece Cyfrowej UŁ².

Dzięki nowoczesnym, elektronicznym technologiom wykonanie tak wartościowego zadania, jakim była rekonstrukcja kolekcji Philippa Spitty, ponownie uczyniło ją powszechnie dostępną dla dalszych badań muzykologicznych i bibliotekarskich. Mimo, iż obecnie znajduje się ona w dwóch miejscach i przez to nie stanowi jednorodnego, zamkniętego zbioru, a przez długie lata uznawana była za bezpowrotnie straconą, cieszony fakt, że skarby te są teraz dostępne i służą promowaniu wspólnego kulturowego dziedzictwa.

Na zakończenie warto przytoczyć fragment z preambuły umowy o współpracy niemiecko-polskiej: „... obie instytucje z zadowoleniem witają i wspierają [...] projekt jako oznakę pełnej zaufania i przyjacielskiej współpracy pomiędzy polskimi i niemieckimi instytucjami w łączącej się Europie. Niniejszy projekt służyć ma utrzymaniu dobrosąsiedzkich stosunków oraz pogłębieniu dalszej wymiany w dziedzinie sztuki, kultury i nauki [...]. Umowa nie narusza i nie zmienia istniejących ustaleń prawnych po stronie niemieckiej i polskiej dotyczących kwestii własności dóbr kultury przemieszczonych w wyniku działań wojennych”.

Bibliografia

- Andrzejewski J., *Kolekcja muzykologiczna Philippa Spitty w Łodzi*, „Poradnik Muzyczny” 2006, nr 1–2, s. 18–19.
- Andrzejewski J., *Piśmiennictwo niemieckie w zbiorach Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego*, [online], „BIBiK” nr 4 (32) (październik 2005), s. 4–5, [dostęp: 8.05.2012], http://www.wimbp.lodz.pl/wimbp/pliki/bibik/bibik_32/bibik_32.pdf.
- Andrzejewski J., *Współpraca Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi z bibliotekami berlińskimi*, „Notes Konserwatorski” 2006, t. 10, s. 55–59.
- Andrzejewski J., *Zbiory specjalne*, [w:] *Sprawozdanie Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi za rok akad. 2003*, 2004, nr 38, s. 31–32.
- Archiwum Uniwersytetu Łódzkiego, Komitet Organizacji UŁ, Kat. A, t. 1, Protokoły posiedzeń Komitetu, Protokół nr 26 z 15.05.1945 r., aneks.

² <http://bcul.lib.uni.lodz.pl/dlibra/collectiondescription?dirids=11>.

- Bielska K., *Katalog nut. Antologie, edycje zbiorowe dzieł, wydawnictwa seryjne 1801–1945*, Łódź 1975.
- Bielska K., *Opera w partyturach, wyciągach fortepianowych i nagraniach. Katalog*, Łódź 1977.
- Bielska K., Andrzejewski J.K., *Libretta operowe. Katalog*, Łódź 1984.
- Bilica K., *W świetle pism*, „Ruch Muzyczny” 2008, R. LII, nr 22, s. 30–33.
- Hiszpańska Z., *Zbiory biblioteczne*, [w:] *Pierwsze dziesięciolecie Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi 1945–1954*, Łódź 1955, s. 18.
- Katalog der Sammlung Spitta = Katalog zbiorów Spitty*. Hrsg. von der Bibliothek der Universität der Künste Berlin und der Bibliothek der Universität Łódź; Bearb. von Peter Sühling unter Mitarb. von Krystyna Bielska, Berlin 2005.
- Notatki z rozmowy Jarosława Pawlika z Krystyną Bielską przeprowadzoną w BUŁ w 2013 r.
- Projekte der Universitätsbibliothek der UdK*, Abgeschlossene Projekte, 2002–2005 „Die Sammlung Philipp Spitta”, [dostęp: 1.10.2013], http://www.udk-berlin.de/sites/universitaetsbibliothek/content/ub_info/projekte/index_ger.html.
- Sprawozdanie Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi za rok akad. 1959*, s. 100.
- Więckowska H., *Kronika naukowa BUŁ (1945–1956)*, „Roczniki Biblioteczne” 1957, R. 1, s. 255–259.
- Więckowska H., *Zbiory muzyczne*, [w:] *Pierwsze dziesięciolecie Biblioteki Uniwersyteckiej w Łodzi 1945–1954*, Łódź 1955, s. 72–78.
- Wolff Ch., *From Berlin to Łódź. The Spitta Collection Resurfaces*, „Notes” 1989, vol. 46, no. 2, s. 311–327.

Dynamika systematycznego wzrostu, nowoczesna przestrzeń intelektu, labirynt znaków, magia zaangażowanych w swoją pracę ludzi z pasją – to tylko kilka haseł, które przychodzą na myśl, kiedy chcemy przywołać nazwę Biblioteki Uniwersytetu Łódzkiego i 70 lat jej historii. Łódź przed dwoma wiekami powstawała z tradycji niejednorodnych, i podobnie powstawał – jako mozaika różnych treści intelektualnych – Uniwersytet Łódzki.

profesor Jarosław Płuciennik

WYDAWNICTWO
UNIwersytetu
ŁÓDZKIEGO

www.wydawnictwo.uni.lodz.pl
e-mail: ksiegarnia@uni.lodz.pl
tel. (42) 665 58 63, faks (42) 665 58 62

ISBN 978-83-7969-679-6

9 788379 696796